

ПОЛИТИЧЕСКОТО ОТЧУЖДЕНИЕ В УСЛОВИЯ НА ПОСТДЕМОКРАЦИЯ

ИВКА ЦАКОВА

Университет за национално и световно стопанство, София

ivkatsakova@hotmail.com

POLITICAL ALIENATION IN POST-DEMOCRACY

IVKA TSAKOVA

University of National and World Economy, Sofia

Abstract

The article focuses on the problem of alienation of citizens from the political system (within the nation-state framework) in conditions of post-democracy (C. Crouch) and neoliberal global capitalism. Political alienation is seen as a peak form of distrust in post-democratic politics in three distinct modes: political powerlessness, meaninglessness and normlessness (anomie). Ethical explanations are sought for the reasons for the collapse of citizens' trust in political institutions, parties, leaders and outdated norms and values in so-called Western liberal democracies due to huge economic inequality and social injustice.

Key words: Political Alienation; Post-democracy, Neoliberalism; Powerlessness, Anomie.

Проблемът за отчуждението на гражданите от политическата система в така наречените „западни либерални демокрации“ разглеждам като върхова форма на недоверие в държавни институции, политически партии, лидери и правила (ценности и норми) за съвместен живот. Критичното състояние на политическата система в национално-държавни рамки в САЩ и страните-членки на ЕС ще обясня с неологизма на Колин Крауч за постдемократия, която се разгръща при днешния неолиберален глобален капитализъм и досегашната версия на глобализация и световен ред под американска хегемония, който вече се разклаща след конфликта/войната в Украйна през 2022 г.

Като начало, ще оформя една по-широка теоретична рамка, в която ще разположа проблема за политическото отчуждение днес. Тя включва изясняване на няколко основни понятия. Първото е понятието/идеята за *постдемократия*, чийто основен акцент е, че се

върви към нещо, което е „отвъд управление чрез народа“ (Крауч, 2012: 29). По-късно Крауч доуточнява постдемокрацията като „една дистопия“ – неблагоприятна посока на движение на западните държави (Крауч, 2020: 16), което през XXI век се обвързва с подкопаване, изпразване от съдържание на институциите, които поддържат демокрацията (върховенство на закона, независима съдебна система, разделени власти и др.). Институциите са налице (провеждат се избори, сменят се правителства, води се дебат между различни партии и пр.), но „реалната енергия на политическата система е преминала в ръцете на малки елити от политици и корпоративни богаташи“ и ключови политически решения се вземат в тяхна полза, а не в интерес на мнозинството. Конституционният ред в западните държави се счита за даденост, но в същност маскира постдемокрацията като демокрация (Крауч, 2020: 13).

Второто понятие, което трябва да се предефинира е *политическа система* (по Д. Ийстън), тъй като днешната държава вече не е нейно ядро в качеството си на основен субект на политическа власт. Политическата система е загубила голяма част от своите функции, преотстъпвайки ги на глобалната фирма/банка като „ключова институция на постдемократичния свят“ (Крауч, 2012: 40). Големите компании използват държавата като своя „частна дойна крава“ (Крауч, 2012:28). Тези промени се официализират и легитимират чрез въвеждане в публична употреба на понятието за *Нов публичен мениджмънт* (Encyclopedia Britannica, 2022a), възникнал с рейгъномиката и тачъризма, който заема мястото на държавното, правителствено управление. Става дума за глобална управляемост на процесите в обществата. В това глобално управление (*global governance without government; stateless global governance*) се отчитат интересите не просто на частни фирми (дребен и среден бизнес), а интересите на големи корпорации и банки, които извличат огромни печалби за сметка на благосъстоянието на мнозинството граждани. Новото неолиберално управление „отвъд държавата“ (*new governance beyond the state*) заличава разликата между публично и частно – в полза на частното. Политическата сфера все повече губи своята автономия от икономическата, защото едрият капитал (най-вече финансов) упражнява доминиращо влияние в публичните дела. Държавните институции (законодателни, изпълнителни и съдебни) често вземат решения под натиска на големи компании и банки – така демокрацията в тях линее, израждайки се в корпоратокрация и банкокрация. Икономиката се деполитизира успоредно с „обездемократизиране на

политиката” (Щреек, 2017а: 169) и именно от тази „обездемократизирана държава” са отчуждени гражданите в западните страни днес, а неолиберализмът като доминираща идеология прави възможно всичко това.

На този фон през последните десетилетия политическо отчуждение се разгръща в непознати до момента мащаби – особено след финансовата криза през 2008 г., ковид-кризата от 2020 г. и най-вече след избухване на войната в Украйна в началото на 2022 г. Разглеждам *политическото отчуждение като върхова форма на недоверие в постдемократичната политика, като набор от нагласи на политическо безсилие (powerlessness), загуба на смисъл в общностни дела (meaninglessness) и аномия (normlessness)*. Идеята за отчуждение има множество неуловими значения (Encyclopedia Britannica, 2022b), свързани със социална изолация и свръхиндивидуализъм, но в настоящата статия ударението се поставя върху *трите модуса на политическо отчуждение* (безсилие, безсмислие и аномия), които ще разгледам през етическа призма. Те са предизвикани основно от олекване, игнориране на държавата при постдемократия и неолиберална глобализация/американизация. Ще потърся *етически обяснения на причините за срива в доверието на гражданите към политически институции, партии, лидери и досегашни ценности и норми* в съвременните общества, където царят огромно икономическо неравенство и социална несправедливост. Предлагам свои отговори на въпроси от типа – защо гражданите се чувстват политически безсилни, защо са загубили смисъл в общностни дела и живеят в ситуация на аномия – без общо споделени норми и ценности. Примерите, които ще дам за моите размишления, са най-вече от съвременна България, където либералната демокрация е в колапс.

1. Политическо безсилие

Днес гражданите в голямата си част усещат, че вече нищо не зависи от тях в политическата сфера. Там те се чувстват ненужни, изтласкани, безпомощни, безсилни и приказките (лозунги), че всички могат и трябва да участват във вземането на решения вече не звучат убедително. От двете базови нагласи в една демократична гражданска култура – нагласи за участие и нагласи за подчинение – днес е останало само подчинението. Доскоро политиците отправяха апели, че „гласът на гражданите трябва да бъде чул” по въпроси от групов интерес, но тези апели в момента звучат декларативно

при огромното разочарование от политиката. Тези призови за участие в общи начинания се отнасяха най-вече за граждански организации, сведени до проектно-ориентирани неправителствени организации. Няма как такива организации да овластяват гражданите, след като самите политически партии не са представителни.

Политическото безсилие като форма на политическо отчуждение се отнася както за отделни граждани, така и за групи от граждани. Липсата на желание за идентификация с политическата система се изразява в апатия, пасивност, дезинтересираност и недоверие – много са хората и групите, които не очакват нищо от институции, партии и политици за подобряване на тяхното благополучие.

Съвременните политически партии вече не представляват конкретни социално групови интереси, ляво-дясното разграничение губи смисъл. През последните повече от десет години ляво-дясната метафора, служеща за описание на политическото пространство, вече не помага за определяне на политическите ориентации и предпочитания на големи групи хора – най-общо, левите партии следва да отразяват интересите на хората на наемния труд (работещи и социално слаби), а десните – интересите на капитала (на така нар. бизнесмени, предприемачи). Такова разграничение вече няма и всички партии на думи защитават интересите на хората и бизнеса. Традиционните леви и десни партии закърняват и се оттеглят в държавния апарат на фона на намаляващ брой членове (Щрек, 2017б :287) – независимо дали са управляващи или опозиционни. Както в икономиката големи фирми разполагат с монополно положение в различни сектори, така и в политиката някои партии се опитват (и често успяват) да придобият монополно присъствие в дефектиралата политическа система. Примерът, който ще дам, е българската партия ГЕРБ, която е на власт в периода 2009-2020 г. (с малки прекъсвания). Тя се е „окопала“ чрез свои функционери в държавни институции (в центъра и по места), което обяснява нейното солидно присъствие в парламента през последните две години. В момента, ноември 2022 г., партия ГЕРБ разполага с най-много депутати в 48-то Народно събрание, макар и без шансове за съставяне на правителство в един силно фрагментиран парламент. Тя се е „специализирала“ да печели много избори (независимо по какъв начин), което означава, че разполага с определен, макар и частичен политически монопол. Всичко това води до

срив на доверие в политиката и поражда чувство за политическо безсилие у множество български граждани.

Мнозинството от гражданите се чувстват политически безсилни да променят политическото статукво. Трудно се създават нови партии, но дори да се създадат, те са по-скоро краткотрайни политически и бизнес проекти – продукт на социално инженерство. Такъв е примерът с партията „Има такъв народ“ на Слави Трифонов. Появата в Европа на множество популистки партии (крайно десни и крайно леви) напоследък задълбочават чувството за политическо безсилие, защото в настоящата кризисна ситуация всички усещат, че както от тях като граждани, така и от държавните институции сякаш нищо не зависи... Парламент, правителство и съдилища са политически неефективни, тъй като не изпълняват ключови свои правомощия. Държавните институции не действат по предназначение, а функциите им са по-скоро само на книга, т.е. трансформирали се в дисфункции. Свидетели сме на един „Голям регрес“ (институционален и политически регрес), който произтича основно от упадъка на партийно-идеологическото представителство на социално-групови интереси, водещ до демобилизация на гражданите и отказ от участие в политиката.

Липсата на политическа ангажираност с непредставителната политическа система, наричана демократична, засяга всички граждани, но особено тревожна е тенденцията за нарастване на отчуждението и недоверието към политическите институции (национални и европейски) сред младите хора. Те в голямата си част са пасивни, апатични, безразлични и дезинтересирани от политиката, споделяйки усещането, че не могат по никакъв начин да повлияят върху действията на правителството. Чувството за политическо безсилие се изразява най-вече в негласуване на младите в различни избори. Много от тях не гласуват, защото са убедени, че независимо от това кой печели изборите, интересите на обикновените хора нямат значение за политиците. Старите, традиционни леви и десни партии търпят осезаем провал в опитите си да привлекат младежки електорат, а в редките случаи, когато млади граждани решат да гласуват, това е по-скоро за нови популистки партии. След като претърпят разочарование и от подкрепените популистки проекти/играчи, младежите отново изпадат в политическа апатия, безразличие и дезинтересираност (Dahl, et al., 2017).

2. Загуба на смисъл в общностни дела

Вторият модус на политическото отчуждение намира израз в нагласата, че всякакви колективни начинания губят значение и смисъл. А политиката е сфера на общностни дела (*public affairs*) и като такава тя се изпразва от съдържание. Затова в употреба се възвеждат нови понятия за обяснение на съвременния свят, като напр. „власт без политика” (Зигмунд Бауман), субполитика (Улрих Бек), „постполитика” (Волфганг Щреек) и др. В случая ние говорим за постдемократия и постдемократична политика, при която частният, индивидуален интерес има надмощие над общия, обществен интерес. В живота на хората индивидуалното начало е водещо, а колективното (групово, общностно) остава на заден план. Това се отнася както за притежателите на едър капитал (големи пари), така и за обикновените хора. Всички поставят своя частен интерес на първо място, независимо дали става дума за „специалните интереси” на едрия бизнес или за индивидуалните интереси на останалите граждани. Могъщи неолиберални идеологически апарати (с смисъла на Антонио Грамши) са свършили своята добра работа – личният интерес е издигнат в култ и чрез него се обяснява случващото се в различни политически общности. Политическите събития, процеси и явления се обясняват през призмата на индивидуалната полза. Общите дела са negliжирани.

Това е основната причина огромната част от гражданите в постдемократичните европейски страни (не съм сигурна доколко се чувстват европейски граждани) да не разбират какво се случва на територията на тяхната национална държава и извън нейните граници – в Европейския съюз и по света. Заедно с променения смисъл на политическото, на политическата система, се променя и смисъла на понятието за държавен суверенитет. Гражданите не разбират и не могат да си обяснят защо държавата и нейните институции трудно съумяват да поддържат реда в национални граници в днешния турбулентен свят; защо живеят в перманентна политическа нестабилност и криза на държавността; какво означава доброволно делегиран държавен суверенитет на наддържавни институции? Въпросите могат да продължат. В днешния кризисен свят на неолиберален капитализъм, който не се нуждае от демокрация, се очакват големи промени в системата на международни отношения – старият световен ред при американска хегемония се е разклатил сериозно, но новия световен ред не се е установил все още. Върви се от

неолиберална глобализация към деглобализация и регионализация и особено тревожно е, че различните кризи (икономически, екологични, здравни и пр.) са съпроводени със заплаха от войни, вкл. световна война. Няма как от гледна точка на своя индивидуален личен интерес политически отчуждените граждани да разберат случващото се в съвременния свят. Успяват да се справят само тези от тях, които гледат на събитията през по-широка общностна призма – национална общност (държава), регионална общност от държави, други общности.

Загубилите смисъл общностни дела днес са резултат от дълбока ценностна криза. Доскоро прокламираните демократични ценности и принципи (като върховенство на закона, свобода на словото, разделени власти и цялата палитра с права на човека) се обезсмислят. Например, равенството пред закона съжителства с „олигарси над закона“. Последните са над закона, защото са твърде големи, за да бъдат оставени да фалират. По тази логика се обяснява спасяването на големи компании и банки през 2008-10 г. с парите на данъкоплатците. Оказва се, че основен приоритет на държавните институции не е социалното благополучие в една социалната държава, а корпоративното благополучие в неолибералната държава (Д. Харви). Хората усещат, че в обществото е налице огромна несправедливост, законите се прилагат изборително, а не към всички, от заниманията с политика печелят ограничен кръг хора – всичко това води не просто до разочарование и отчуждение, но дори до отвращение от политиката.

В съвременните западни общества „тържествува принципът ‚всичко за продаан‘“ (Сандел, 2017: 11), според който всичко може да се купи и продаде, всичко се свежда до парите. Тази комерсиализация задълбочава пропастта между бедни и богати. Продава се дори правото на глас – купуват се гласове на изборите. Затова изборите губят своето значение за хората, от тях нищо не зависи. Освен това, може да се купи дори гражданство... Гражданските права не би трябвало да се третират като частна собственост (и да се продават), а гражданските задължения са свързани с отговорност пред обществото, към националната общност..., но това са само пожелания, които свидетелстват за „нравствена безсъдържателност на съвременната политика“, – пазарното мислене изпразва обществения живот от морални аргументи (Сандел, 2017: 11-12; 17). Купуват се също депутатски места, закони (чрез лобизъм), развихря се търговия с влияние, кронизъм, непотизъм и пр.

Гражданите в западните постдемокрации не виждат особен смисъл в колективни действия – като членство в партии, гласуване по време на избори и пр., защото са убедени, че техният дневен ред не съвпада с дневния ред на политическите институции. За да има общи начинания, трябва да има общо споделени ценности. Доскорошните „демократични ценности” в България, например, понеже се обезсмислиха отстъпиха място на така нар. „евро-атлантически ценности”. Последните функционират само като декларации, а мнозинството от хората не разбират какво общо имат те с техните екзистенциални проблеми. В днешните пазарни общества публични блага като здравеопазване, образование и пр. се третираат като услуги, т.е. като икономически (пазарен) проблем без да се отчитат техните политически и морални измерения. А освен публични, има и общи блага (*commons*), от които малцина извличат печалба.

Политическия дебат в парламента не включва най-важните проблеми, които вълнуват гражданите. Новоизбраните депутати в 48-то НС, например, дебатират дали да се покани на откриването му руския посланик в България или украинския президент. Основни приоритети за тях се оказват предоставяне на оръжие за Украйна, закупуване на нови самолети и др., а не проблеми, свързани с инфлацията и различни кризи. Политическият дебат е разгорещен, но в него липсва нравствено съдържание, след като не засяга съдбоносни проблеми на хората. Изпълнен е с кухи фрази и думи като демокрация, евроатлантически ценности, а напоследък - корупция. Всички партии се борят с корупцията в едно общество, където „всичко е бизнес”, включително и заниманието с политика и заемането на публични длъжности.

3. Аномия – живот без норми и споделени ценности

Третият модус на политическо отчуждение в условия на постдемокрация е аномията. Известно е, че аномията обозначава кризисно състояние на общество с разкъсани социални връзки между хората, заплашено от социален разпад. В такова общество масово се споделя усещането, че всичко е позволено, хората не се съобразяват с официални норми (закони), липсват общо споделени ценности. Нагласата за живот без норми и правила, се разгръща особено интензивно в ситуация на големи промени (наричани преход, прелом, поврат), във времеви периоди, когато старите норми не работят, а новите все още не са се появили. Такава е днешната ситуация в света – променя

се световният ред, капитализмът като световна система (Им. Уолърстийн) с неговата тризвенна структура, състояща се от държави, принадлежащи в капиталистическия център, полупериферия и периферия. Посоката на движение е от световен ред под американска хегемония към деглобализация и поява на нови регионални играчи (Русия, Китай и др.), което се съпровожда с множество конфликти и кризи в различни държави и региони. Старият световен ред се е разклатил, но новият все още не се е появил.

Съвременните общества в Европа и САЩ се намират в състояние на аномия, при което нормите и законите, поддържащи дадена обществена система (вкл. политическата ѝ подсистема) и нейната стабилност започват да губят своята функционалност. Известно е, че Емил Дюркем въвежда понятието „аномия“ в научен оборот, за да опише моралната дезориентация на отделния индивид в ситуация, когато старите ценности са загубили своето значение, а новите не са се утвърдили. В последствие понятието се прилага за обяснение не само на индивидуално, но и на групово и масово поведение. В случая го прилагам към политическото поведение, за да опиша липсата на идентификация на гражданите с една дисфункционална постдемократична политическа система.

Животът на политически отчуждените хора и групи без норми и правила (задължителни правни норми и препоръчителни морални норми) е съпроводен с тревожни психологически състояния като: чувство за безнадеждност, липса на целеустременост, емоционална пустота и дори отчаяние. Живее се с нервно напрежение, че „всичко може да се случи“, съпроводено с нагласи за авторитарно бягство не само от свободата, но и бягство от политиката, която се възприема за „мръсна работа“, където частните интереси на политиците се представят за обществен интерес. Резултатът от това обществено недоволство (недоверие) не е насилие, но не е и социален мир, а тиха, но много реална криза (Schwartz, 1973: Preface).

Разкъсаните социални връзки между хората, обозначаващи упадък на социален капитал при неолиберална политика/политики, се дължат на липсващата социална солидарност в различни общности и групи – професионални, териториални, културни и пр. Затова законите (правните норми) не се спазват, а спояващите индивидите морални норми са в дефицит. Социално изолираните помежду си индивиди нямат нищо общо с обществото, в т.ч. с политическата общност, на която принадлежат. Това действително е морална криза в съвременните общества без споделени и общовалидни ценности. След

като няма морални ориентири за политическо поведение, вдъхновяващи цели и национални идеали – няма и истински политически лидери.

Много са източниците на аномия. Основният е огромното социално и икономическо неравенство. Меритократичният принцип не работи. Всякакви заслуги, дипломи, творчески достижения губят смисъл. От значение са само парите като свръхценност! Всеки е отговорен за своя личен успех или провал, както гласи неолибералната догма, внушавана на хората. Всичко може да се случи в общества, изпаднали в аномия и затова трудно се правят прогнози за бъдещи развития. Популизмът е в разгара си с даването на съблазнителни обещания за лесно решаване на сложни проблеми.

В очакване сме на новите норми и ценности, на новите партии и новите политически лидери, на новите социални движения и протести, за да излезем от капана на политическото отчуждение. Защото не всичко в живота на човека се свежда до неговата цена, защото има безценни неща в съвместния живот на хората.

ЛИТЕРАТУРА

Крауч, К. (2012). *Постдемокрация*. С., УИ „Св. Кл. Охридски”.

Крауч, К. (2020). *Постдемокрация след кризите*. С., Изток-Запад.

Сандел, М. (2017). *Какво не могат да купят парите*. С., Изток-Запад.

Щреек, В. (2017). *Купено време*. С., Критика и хуманизъм.

Щреек, В. (2017). Завръщане на изгласканите като начало на края на неолибералния капитализъм – В: *Големият регрес: Международен дебат за духовната ситуация на времето*. Съст. Х. Гайзелбергер, С., Критика и хуманизъм.

Dahl, V., Amnå, E., Banaji, S., Landberg, M., Šerek, J. et al. (2018). Apathy or alienation? Political passivity among youths across eight European Union countries, In: *European Journal of Developmental Psychology*, 15:3, pp. 284-30. <https://doi.org/10.1080/17405629.2017.1404985>

Encyclopedia Britannica. (2022a). The New Public Management.

<https://www.britannica.com/topic/governance/The-new-public-management> [Accessed 9 November 2022]

Encyclopedia Britannica. (2022b). Alienation. <https://www.britannica.com/topic/alienation-society> [Accessed 9 November 2022]

Schwartz, D. (1973). *Political Alienation and Political Behavior*. New York, Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315126548>